

УДК 15.9(05)

Зарецька Ольга Олександрівна, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України,

e-mail: zaretskaolga@mail.ru

ЖИТТЄВІ КОНТЕКСТИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ: АНАЛІЗ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ

Анотація

Аналізуються умови і обставини життя індивіда, що можуть спричинити його особистісне зростання або сприяють цьому процесу. Досліджуються смислові складові психологічних механізмів зростання особистості у дорослому віці. Емпіричною базою роботи стали результати інтернет-опитування дорослих різного віку відносно їх уявлень про особистісне зростання. Проаналізовано головні детермінуючі події для особистісного зростання, життєві обставини, що можуть сприяти особистісному зростанню опосередковано, а також простір мовних практик як середовище для виникнення дискурсу особистісного зростання.

Ключові слова: особистісне зростання, життєві контексти, інтернет-опитування, дорослі, смисл.

Зарецкая Ольга Александровна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института психологии имени Г.С.Костюка НАПН Украины

ЖИЗНЕННЫЕ КОНТЕКСТЫ ЛИЧНОСТНОГО РОСТА: АНАЛИЗ ВНЕШНИХ И ВНУТРЕННИХ ФАКТОРОВ

Аннотация

Анализируются условия и обстоятельства жизни индивида, которые могут вызвать его личностный рост или способствовать этому процессу. Исследуются смысловые составляющие психологических механизмов роста личности во взрослом возрасте. Эмпирической базой работы стали результаты интернет-опроса взрослых разного возраста относительно их представлений о личностном росте. Проанализированы главные детерминирующие события для личностного роста, жизненные обстоятельства, которые могут способствовать личностному росту опосредованно, а также пространство языковых практик как среда для возникновения дискурса личностного роста.

Ключевые слова: личностный рост, жизненные контексты, интернет-опрос, взрослые, смысл.

Zaretska O.A.

LIFE CONTEXTS OF PERSONALITY GROWTH: ANALYSIS OF EXTERNAL AND INTERNAL FACTORS

Summary

The conditions and circumstances of the life of individual, which may cause personal growth and contribute to this process are being analysed. The semantic components of psychological mechanisms of growth of the individual as an adult were investigated. The results of online survey of adults of all ages regarding their perceptions of personal growth became the empirical basis of the investigation. There were analysed major events for the determining of personal growth, life circumstances that may contribute to personal growth indirectly and space of language practices as a framework for the emergence of the discourse of personal growth.

Keywords: *personal growth, life contexts, the online survey, adults, sense.*

Життєві контексти особистісного зростання ми розглядаємо як умови і обставини життя індивіда, що спричиняють особистісне зростання або сприяють цьому процесу, тобто є його чинниками. Виявити і проаналізувати чинники особистісного зростання, з'ясувати особливості їхньої дії і є *метою* даної роботи.

Проблема «життєві контексти особистісного зростання дорослих» розробляється у теоретичній і емпіричній площинах у контексті інших проблем психологічної герменевтики і наративної психології. Дослідження зосереджено на смислових складових психологічних механізмів розвитку і зростання особистості у дорослому віці. Саме цим і визначається *актуальність дослідження*: у такій постановці, наскільки нам відомо, дослідження ще не проводилися.

Емпіричною базою роботи стали результати дослідження уявлень дорослих людей про особистісне зростання людини. В ході емпіричного дослідження було проведено опитування дорослих різного віку з цієї теми. Опитування мало на меті викликати у реципієнтів породження наративів, що втілюють уявлення дорослої людини про особистісне зростання. Незважаючи на інтерес сучасних дослідників до всього спектру проблем особистісного зростання, осмислення дорослою людиною свого індивідуального особистісного зростання – тобто постановка проблеми в індивідуальній площині – ніколи не було предметом дослідження. В наші завдання не входило аналізувати і оцінювати особистісний розвиток самих опитуваних – тільки зміст породжених ними нарацій.

При проведенні опитування акцент було зроблено на таких проблемах:

- уявлення дорослих про можливість і сутність змін в особистості протягом життя людини;
- думка дорослої людини про особистісне зростання;
- погляд дорослої людини на те, які життєві обставини сприяють особистісному розвитку, а які, навпаки, йому перешкоджають.

Опитування проводилося переважно у письмовій формі (через інтернет-листування) на групі дорослих «інтелектуальних» професій (науковці різного статусу і різних спеціальностей, медики, інженери, архітектори, художники, мистецтвознавці, педагоги, бібліотекознавці, військовослужбовці, менеджери різного профілю). В опитуванні взяли участь близько 100 дорослих, 55% з них – жінки. Основну групу опитуваних (53%) складають дорослі від 50 до 65 років (умовна назва «люди зрілого дорослого віку»), 15% відповідей дали «ранні дорослі» (до 35 років), 15% - дорослі середнього віку (35-50 років) і 17% люди старші 65 років («пізня дорослість»; найстарішому з опитуваних на момент спілкування було 88 років).

Особистісне зростання з психогерменевтичної точки зору може розглядатися як набуття індивідом нових якостей, суттєво задіяних в його ціннісну систему; як розсування меж особистісної психологічної ситуації; як трансформація всієї смислової структури особистості - освоєння нових смислів і нових структурних зв'язків; як збільшення масиву текстів, у яких мислить себе людина; як освоєння людиною деякої кількості прийнятих у даній культурі дискурсів. Смыслородження, що супроводжує особистісне зростання, може відбуватися під час осмислення, інтерпретації як себе, так і оточуючих обставин життя, з якими у індивіда мимоволі завжди відбувається діалог. Формою виявлення ментально засвоєного і осмисленого суб'єктом дискурсу є здатність породити на його основі наратив. Наративізація досвіду, яка передбачає його об'єктивізацію і рефлексію, з необхідністю розширює свідомість особистості і тим самим сприяє особистісному зростанню. Таким чином, особистісне зростання можна трактувати як розвиток інтерпретуючої рефлексії суб'єкта, так само як і його рефлектуючої інтерпретаційної компетенції. Особистісне зростання передбачає суттєве якісне зростання (як соціально значиме збільшення «масштабу» особистості) у одній чи декількох наступних площинах: морально-етичній, інтелектуальній, вольовій, тощо.

Аналіз життєвих контекстів особистісного зростання, проведений на базі попередніх досліджень з аналізу ситуацій, які ми виділили і класифікували раніше як чинники переосмислення людиною свого особистого - тепер уточнимо: і особистісного – досвіду ([1], [2], [3]), дозволив виявити деякі «внутрішні» і «зовнішні» чинники особистісного зростання, а саме:

- головні детермінуючі події (це переважно «зовнішні» чинники особистісного зростання);
- життєві обставини, що можуть сприяти особистісному зростанню опосередковано;
- простір мовних практик (простір спілкування) як середовище для виникнення і життя дискурсу особистісного зростання.

Головні детермінуючі події («зовнішні» чинники особистісного зростання)

На базі теоретичних розробок і емпірично отриманого матеріалу було виявлено ситуації і події у життєдіяльності дорослої людини, що мають детермінуючу функцію і за певних умов можуть грати роль чинників особистісного зростання:

І. Зустріч зі Смилом. Саме становлення особистості пов'язується О.М.Леонтєвим з утворенням усталеної системи особистісних смислів через вибудову вертикально зорієнтованої ієрархії з тих мотивів, які мають смислоутворювальну функцію [5].

Смисл розглядається нами як рушійна сила особистісних змін. Якщо ми маємо на увазі той смисл, який спричинив у людині якісь процеси особистісного розвитку, будемо писати цей термін з великої літери – Смисл.

Зустріч зі Смилом – подія на шляху розвитку особистості. Хто не бачить, не побачив, не вбачає Смислу – не отримує шансу. Для того, щоб процес пішов, в особистості має бути точка зростання, «дрімаюча брунька», яка пробудиться під краплею зустрінутого Смислу. Інші доречні аналогії: незакрита валентність, незабезпечена потреба, нужда, приховане питання. В семіотичному чи, що для нас те саме, психогерменевтичному смислі - це готовність сприйняти деякий смисл як відповідь на своє питання, як заповнення певної внутрішньої лакуни.

Смисл може бути «запакований» у тексті, він може «вирощуватися» в процесі діяльності, тощо. Зміни у структурі особистості у відповідь на зустріч зі Смилом мають відобразитися у наративізації і текстуалізації перебудованої сукупності смислів. Наративізація цього процесу – як утворення, породження свого індивідуального міфу про себе, зі всіма наявними у міфі особливостями.

Носієм Смислу можуть бути: (а) людина; (б) текст; (в) обставини, які:

- поставили людину перед проблемою;
- спричинили зосередження уваги суб'єкта на собі, на своїй особистості і проблемах, пов'язаних саме зі своїми особистісними особливостями («усвідомлення себе»);
- поставили завдання відповідного масштабу;
- зробили життя нестерпним,
- тощо.

Проаналізуємо деякі з цих випадків.

- *Текст як чинник зустрічі з особистісним Смыслом.*

Текст може здійснювати таку функцію як при його сприйнятті, так і при породженні. Щодо важливості породження тексту дорослою людиною, детально поговоримо про це далі під час аналізу індивідуальних наративів особистісного зростання і відповідних наративних практик. Що ж до сприйняття, то це, перш за все, читання у традиційній або у сучасних безпаперових формах. Приклад з отриманих наративів (у цій роботі завжди подаються курсивом і в лапках): *«...знакомство через нее (серьезную литературу) со смыслами, которые сам бы не породил, или означивание в ней смыслов, которые лишь «ощущались», но не были достоянием активного сознания. Тебя как будто бы знакомят: а можно понимать жизнь и так, и ты просто понимаешь, что так оно и есть, ты тоже так ощущал, хотя ни за что не сформулировал бы так до чтения»*). Це дещо пасивний процес, тому смисл, який виникає у людині під час осмислення тексту, далеко не завжди стає тим Смыслом, який зрушує процеси переосмислення себе і свого життя. Для того, щоб це відбулось, прочитане має бути (1) «пропущеним через себе», (2) потенційно мати можливість викликати до життя ці смисли, (3) у людини має бути сформована (не обов'язково усвідомлена) потреба у такому Смыслі і (4) у людини мають бути напрацьовані практики, технології, методи, що сприяють цьому процесу – перетворенню смислу у Смысл, «годують» його. Щодо другого пункту, то поезія (як і деякі інші види художнього, творчого використання чи задіяності слова) здаються тими жанрами, що мають найбільший потенціал такого типу. Можна перелічити ще деякі види текстів, потенційно перспективних у цьому плані:

- міні-текст для оформлення думки «в чистому вигляді»: сентенція, афоризм, притча, які виконують роль «затравки», «діагностичного розвивального матеріалу» для подальшого осмислення суб'єктом (за дослідженнями О.М.Шиловської). Притчу можна розглядати як дієвий спосіб донесення Смыслу,

може навіть особливу наративну форму дотику до смислу архетипу (за зауваженням Т.М.Титаренко);

- наратив, структура смислів, із якої складається авторська концепція;
- мовленнєва практика – панно з діалогів, численних, ненавмисних.

До зустрічі зі Смилом людина має бути готовою – готовою текст (а) сприйняти (недарма вважається, що поставлене людиною перед собою, перед життям, перед Богом питання завжди викликає відповідь, але чиїми вустами, в якій формі вона буде висловлена – нам не дано знати, треба тільки бути налаштованим почути відповідь); (б) розпізнати; (в) прийняти; (г) «пропустити через себе», тобто зробити своїм смислом, вписати у свою внутрішню смислову структуру.

Тому ті обставини, події, контексти життя, які зробили це можливим, варті особливої уваги.

- *Зустріч зі Смилом через зустріч з людиною.*

Це основний канал і джерело особистісних змін. У ролі носія, передавача такого Смилу може виступати будь-яка людина в залежності від життєвих обставин і конкретної життєвої ситуації, починаючи з матері, батька, членів сім'ї, друзів, вчителів, однолітків - і закінчуючи випадковим співбесідником, що на ходу закинув фразу, яка відкрила тобі очі, або навіть абсолютно нікчемним з твого погляду випадково зустрінутим, саме явище якого щось висвітило у твоєму житті. Цитата з інтерв'ю: *«Личностному развитию способствует хорошая и большая семья, которая, начиная со старших и давая пример младшим, тянется к знаниям, много уделяет внимания всестороннему развитию и воспитывает детей в духе человеческой морали... В развитии моей личности помогли обстоятельства, сложившиеся в нашей многодетной семье (отец, мама и 7 детей). Все думающие, любознательные, хорошо обучаемые. Младшие, глядя на старших, старались быть не хуже и тоже много читали, развивались, учились хорошо. И в тяжелое послевоенное время пытались выбраться "в люди". Это заставляло развиваться. По мере возможности, думали о будущем. Старшие помогали младшим, и чувство самолюбия тоже выполняло свою роль в развитии личности ... А еще, думаю, немаловажную роль в личностном развитии играют гены предков... А мешала материальная недостаточность, т. к. не было возможности учиться там, где, думаю, было бы больше пользы от меня всем и мне в том числе... Влияние семьи на развитие моей личности до сих пор существует: понемногу изучение греческого,*

английского языков, компьютер, книги, рекомендованные членами семьи...» (доречно буде зауважити, що опитуваній 72 роки).

Зустріч з оцінкою себе ззовні, що не збігається з самооцінкою, часто формулюється опитуваними як фактор особистісного зростання. Приклади з різних отриманих нами інтерв'ю у відповідь на питання, хто чи що спричинили найбільший вплив на зростання особистості опитуваних: *«Окружающие люди, являющиеся авторитетами; желание вырасти в глазах близких людей»; «Лучики света, освещающие, проявляющие неосознаваемые, не известные себе стороны своей «натуры»: чьи-то критические фразы ... Особенно если ты не один из ..., а значим для этого человека... Муж, в зрелом возрасте – личности родителей. Постоянное сравнение, примеривание, осознание... Значимый руководитель – при положительном к нему отношении – самое активное влияние...»; «Як ліхтариком, освітлювалася якась ділянка у собі, про яку раніше і гадки не було»; «Майже не мало значення, з чийх вуст: вчителя, приятелів, співробітників, випадкових співучасників якихось подій життя. На диво не пам'ятаються такі епізоди за участю батьків, інших близьких людей – мабуть, там постійна праця над моєю «шліфовкою» сприймалася як природне явище»; «Ничего не происходит случайно, и если оглянуться назад, диву даешься, как долго и тщательно выстраивался путь, приведший тебя куда-то или познакомивший тебя с кем-то, кто и раскрыл тебе, наконец, глаза». Можна стверджувати, що ми всі – вчителі один для одного. Адже як багато для особистісного зростання дає, наприклад, спілкування з людиною, що відкрила тобі свою біду! Як пише Т.М.Титаренко, «...все насправді цінне в житті має джерела в стосунках, до яких людину включено, і саме це забезпечує можливість численних життєвих траєкторій» [7].*

Дехто з опитуваних відзначили, що очікуваний «свій» Смісл ніби «пізнаєш», він тебе вражає, як грім, - відчуттям, що ти це «завжди знав». Але чому тоді така реакція? Від самого факту текстуалізації цього смислу? Від текстуалізації Іншим? Скоріше за все вражає усвідомлення свого доленосного Сміслу. Знав, але не усвідомлював свого знання. Жив «не приходячи до тями».

Найчастіше носієм-транслятором Сміслу може бути:

- *Вчитель* (у широкому смислі) – батько, мати, другий член подружжя, друг, авторитет з близького кола, вчитель-наставник у професійному чи освітньому колі (найбільш розповсюджений і «запланований» випадок - вплив вчителя як чинник особистісного розвитку), тощо. Яскравий приклад з інтерв'ю (опитуваному,

викладачу фізики в одному з київських вузів, більше 70 років): *«Я был учительский сын. Мама работала в 2 смены, заслуженный учитель. Папа – водитель-дальнобойщик. Мною заниматься родителям было некогда. Я не учился совсем. В 7-ом классе учителя (называет по имени) между собой решили: «Как же так, мама – заслуженный учитель, а у сына – одни двойки!» И вот учитель физики предлагает мне: «Зайди после уроков в кабинет физики». Прихожу, а он мне предлагает стать школьным киномехаником: «Вот киноустановка, тут надо кое-что наладить, дадим тебе фильмы, будешь крутить для всех!». А в школе же это очень престижно, киномеханик – авторитет! Вот я налаживаю под его руководством аппаратуру, руки еще что-то могут, а знаний катастрофически не хватает. Тут я начал интересоваться, читать, и как пошёл!.. А в старших классах – литература. Я перечитал всего Бунина, Вересаева, ... (перечисляет русских классиков – 5-8 авторов). А потом пошла музыка. Я переслушал все симфонии, всего Бетховена, Моцарта...».* Так само і професійний наставник – Майстер – це завжди особистість (за визначенням), він може мати далеко не тільки специфічно професійний вплив, навіть якщо виховання і навчання йде за принципом «від протилежного». Особистість Майстра детермінує особистісне зростання учня за тим же принципом, як і особистість Гуру;

- Гуру (людина – носій Смислу - як місток у певну виховну систему чи духовну практику; про це далі йтиметься детальніше);
- Людина-еталон, патерн – кумір, ідол, ідеал, тощо;
- Випадковий промовець, устами якого *«мовить доля»*. Зрозуміло, що цей випадок можливий, коли потреба у відповіді вже повністю сформована у запитувача.

Людина може виступити у ролі чинника особистісного розвитку і без функції передачі Смислу через себе. Споглядання позитивного руху поруч, особливо втіленого в Людині-носії, веде за собою, спонукає, дає рух і задає напрям, підсвідомо формує високу мету. Відбувається підсвідоме привнесення у життя в якості смисложиттєвих чинників категорій «верх», «вершина» і «рух вгору» (згадаємо сповнену смисла метафору «погляд у небо» С.Б.Кримського). Як сформулювала одна з опитуваних: *«При соприкосновении – физическое ощущение того, что потолок, крыша, небо поднимаются»*. Згадаємо у зв'язку з цим сентенцію з даоської притчі: зміни себе – і світ навколо тебе зміниться. Але інколи помічаєш зміни саме світу, а не себе – тому і вражає. У свій час Н.Непомняща наполягала на внесенні у виховання

дитини такої смисложиттєвої категорії, як «нескінченне» (рос.: «бесконечное»); у контексті наших досліджень зрозумілі слухність і перспектива такого введення.

Можна сперечатися відносно того, що дієвіше: зустріч зі Смилом через розмову з живою людиною чи через книгу, текст? Є свої переваги у обох каналів. Це мало б стати предметом окремого дослідження. Хоча про «книжкове» знання і виховання без «живої» інтерпретації вчителем написано чимало.

Опитувані у наративах часто наголошували на важливості спілкування для особистісного зростання: *«Способствуют: сложности, смелость, общение»; «Особо значимые встречи и/или книги»; «Жаль что в жизненной суматохе мы так мало разговариваем друг с другом. Нам не хватает времени, порой сил сказать, как мы рады встрече в этой жизни, как любим друг друга. Мы часто стесняемся своих чувств, боимся быть неправильно понятыми. Теряем прежних друзей, уходя дальше»; «Чтобы услышать эти слова (про спілкування з подругою – О.З.), стоило жить»; «Какое счастье найти созвучного человека и возрастить совместными усилиями и, в первую очередь, благодаря Божьей воле, взаимопонимание и взаимодоверие до той черты, когда душа готова говорить и слышать!».*

Особливий випадок зустрічі зі смислом через зустріч з людиною – любов (у всіх її іпостасях). В.Франкл (далеко не перший!) наголошує на любові як найважливішій з подій, каналів, засобів, коли зустріч з людиною стає чинником особистісного зростання. Любов є найдієвіший спосіб зрозуміти іншу людину у глибинній суті її особистості: *«У духовному акті любові людина стає здатною побачити суттєві риси і особливості коханої людини, і, більш того, вона бачить потенційне в ній, те, що ще не виявилось, але має виявитися ... Любячи, любляча людина змушує улюбленого актуалізувати свою потенційність. Допмагаючи усвідомити те, ким він може бути і ким він буде в майбутньому, вона перетворює цю потенційність в дійсне» [8, с.124] (пер. наш – О.З.).*

2. *Перебування людини у певних середовищах, що мають потенціал для її особистісного розвитку і забезпечують зустріч зі Смилом.*

Якщо це не разовий, «крапельний» вплив, а систематичне, планомірне і цілеспрямоване детермінування змін особистості певною людиною чи спільнотою через спілкування, заохочення до сприйняття певних усних і письмових текстів, наочіння певним технологіям систематичної праці над собою і т.п., маємо справу з певною виховною системою, практикою духовного, особистісного виховання. Доречна аналогія виховного середовища з живильним: занурення до нього для

інтенсифікації розвитку, підживлення самою атмосферою виховного середовища, спеціально організованими технологіями сприяння розвитку певного типу, перебуванням виховуваного поруч з аналогічними особами у процесі розвитку і відповідна «підпитка» від інших «зростаючих», - так виховується, прищеплюється система цінностей і пріоритетів, прийнята у цьому середовищі, що створює благодатний ґрунт для появи і пробудження точок зростання.

Людством напрацьовані такі системи. Перелічимо головні з них:

▪ *Системи духовного виховання особистості:*

(1) *Релігійне виховання, віра.*

Квінтесенція життєвої мудрості, законів життя, що транслуються і через людей, і через книги, тексти. (*«Вера преображает человека – открывается смысл того, каким ты можешь быть и что в тебе не так, и показывается путь к изменению этого - борьба со своим грехом, изобличение греха в себе и искоренение его в себе»*).

(2) *Традиційні і сучасні духовні практики.*

Технологічно (за принципами побудови системи виховання) близькі до релігійних.

▪ *Навчальні середовища і виховні системи:*

(3) *Традиційні і сучасні педагогічні системи.*

Загальноприйнятою є теза про те, що навчання має вести за собою розвиток і детально відстежувати, як відбувається цей розвиток, проте так само багато сказано про те, що розвиток особистості – це не розвиток у формі навчання. Згадаємо застереження А.Маслоу про те, що теорія навчання просто не застосовна до людської істоти, яка рухається до меж можливої досконалості. Автор вбачає у теорії навчання те, що він називає «зовнішнім навчанням», яке зводиться до засвоєння просто ще одної асоціації або нового вміння. Дальні цілі навчання дорослих, і не тільки, - це шляхи і засоби, за допомогою яких ми можемо допомогти людині стати тим, ким вона спроможна стати. А.Маслоу це називає істинним навчанням. Саме так навчаються люди, які стали на шлях самоактуалізації [6, с. 110].

Шкільна освіта може виконати роль чинника особистісного розвитку практично в усіх напрямках. Безумовно виконує цю роль так звана «елітна (аристократична)» освіта, яка з давніх часів була орієнтована на відбір неординарних, здатних мислити нестандартно, і на розвиток індивідуальних якостей особистості.

(4) *психологічні практики, психотерапія;*

Так, наприклад, логотерапія В.Франкла вбачає основну справу людини зовсім не в отриманні задоволення або униканні болю, а радше у баченні смислу свого життя, і, відповідно до цього, ставить на меті допомогти пацієнту у пошуку смислу свого життя [8];

(5) *спорт* і наближені технологічно до нього практики зміни особистості *через фізичне тренування* – східні традиційні і сучасні системи боротьби, тощо («*Чем раньше начнётся активная социализация ребёнка, тем лучше. Например, ранний спорт – это представление об общении, конкуренции и солидарности, деятельности по достижению цели и т.п. – и это уже в 5-6 лет. Так было с моими детьми. Я в спорт вошёл (и вышел) позже*», - цитата з інтерв'ю доктора наук, виклада вузу);

(6) *професійний тренінг* різних спрямувань. М.М.Слюсаревський, аналізуючи кваліфікацію (лат.: втілення певної якості) як ознаку і міру соціально-культурного розвитку особистості, аргументував значення досягнення особою певного рівня за навчальними ознаками для індивідуального розвитку, конкурентоздатності тощо. Безумовно, професійний навчальний тренінг пробуджує і сприяє зростанню особистісних якостей, навіть не пов'язаних безпосередньо з професією та її набуттям.

▪ *Професійні середовища.*

(7) *Професійні середовища* – це професійна спільнота, професійне коло, професійна громадська думка, література з професії, професійні колективи, тощо. М.М.Слюсаревський розкладає професійні компетентності на інтелектуальні («знанняєві»), творчі (інноваційні), ціннісно-орієнтаційні, комунікативні, художньо-творчі, тощо. Дуже важливим в плані особистісного розвитку є виховання інтересу до творчого потенціалу діяльності. У професійних спільнотах можна вирізнити професійну елітність і професійну маргінальність (за І.В.Грибенко), яка є, можливо, чи не основним чинником і соціальної маргінальності. Автор зауважує, що маргінальність – явище, що може «наздогнати» людину у будь-якому віці. І.В.Грибенко аналізує професійну еволюцію вчителя-професіонала, який з віком перетворюється або на ригідного вчителя-ветерана, або на Майстра, яким вчитель стає проте не завдяки педагогічній системі, в якій перебуває, а частіше всупереч їй. Інший аспект впливу професійного середовища (сформульовано у цитаті з інтерв'ю): «*Материальные стимулы могут поддерживать личностное развитие в направлении корпоративных ценностей, которые человек может воспринимать как ориентиры для индивидуального личностного роста*».

▪ *Соціальні середовища.*

Об'єктивовані соціальні структури як фактори формування особистості детально описує Е.Фромм. З наративів: *«Способствуют условия социализации - социальная среда: условия воспитания и жизни, люди, избираемые как пример для подражания, их жизненный стиль»*. Проте, як зазначено в одному з наративів: *«...можно легко запутаться, когда будем разбираться, что социум «внушил», а что – музыкой навеяло (музыка ведь тоже бывает разная, как мы знаем)»*.

(8) *Громадська думка* спільноти, в яку входить людина, може виступати могутнім чинником особистісного розвитку: вона формує певний ідеал, суспільно схвалений тип особистості, пріоритети тих чи інших особистісних якостей. Під впливом відповідного соціального середовища відбувається морально-етична «шліфовка» людини (*«Очень много значит окружение и господствующая (моральная, ментальная, идеологическая) установка в группе близкого круга общения»*).

Вольова «шліфовка», яка теж часто відбувається під впливом соціального середовища, означає дорослішання людини, витравлювання нею з себе страхів, «маленької людини», дитини, дівчинки чи хлопчика, безтурботного юнака; опанування можливості і звички самостійно робити вибір, приймати рішення; мужність приймати різні сторони життя і діяти у різних обставинах.

Важливий вимір того чи іншого чинника – адекватність уявлень людини про відповідний фактор впливу. Хибні, викривлені уявлення про відповідну сторону життя чи відповідний фактор опосередковано відлунюються і на результатах дії цього чинника на людину.

Треба зауважити також, що особистісний розвиток і особистісне зростання – не «підтягування» до певної «шкали»; у кожної особи особистість зростає туди, куди зростає, має свій напрямок розвитку.

Відомі і технології цілеспрямованого «негативного» виховання – в першу чергу, кримінального, а також інші деструктивного спрямування системи, побудовані здебільшого на запереченні, «розвінчанні» принципів, цінностей, пріоритетів, ідеалів, що формуються виховними системами, переліченими вище.

- *Переживання людиною певних станів, що можуть спричинити інтенсифікацію особистісного зростання.*

Це вже, безумовно, «внутрішні» чинники. Перш за все це *страждання*. Про смисл страждання, про можливість актуалізувати вищу цінність, здійснити глибинний смисл натхненно писав В.Франкл. В прийнятті неминучості страждання у певних

ситуаціях життя набуває і зберігає смисл у своїй найвищій точці, буквально на межі [8].

Зверненню людини до переосмислення життя сприяє і переживання *страху смерті*, саме зіткнення з подіями, що виявляють миттєвість нашого існування [8].

Життєві обставини, що можуть сприяти особистісному зростанню опосередковано.

Загартовуванню особистості сприяє *смуга перешкод, стримання прагнень особистості, пригнічення її, зневага до її особистісних проблем*. Несприятливий контекст діє за контрастом: в особі може виникнути тяжіння до розвитку, зростання. Якщо особа з певними особистісними якостями опиняється у такому застійному оточенні – «болоті», у неї може виникнути відчуття необхідності боротися за свої права або просто вирватися у середовище, що не стримуватиме її прагнення. Згадаємо відомий ефект тяжіння здібної молоді у міста з селищ, у столицю з периферії - і порівняно більш «спокійне» ставлення до тих же можливостей у молоді, що у містах чи в столиці живе змалечку. Приклади з наративів опитуваних: *«Сложные ситуации, трудности, личные переживания (неосозанный личностный рост)»*; *«Необходимость преодолевать трудности и препятствия может в одном случае послужить стимулом для развития, а в другом – вызвать страх перед преградами»*; *«Как ни больно переживать перемены в жизни (особенно тяжелые), это, с одной стороны, проверка на прочность, с другой, если выдержал, - новый этап развития»*; *«Напряжение всех способностей человека, продиктованное необходимостью выжить, «пробить головой стенку» способствует такому. Расслабленность, психология рантье, - нет», «...даже в негативных явлениях находит для себя полезные советы»*. Проте, як зауважують опитувані: *«Это не обязательно ситуации кризисные: неприятности, болезни, конфликты, скорее даже наоборот. Потому что в сложных и неприятных ситуациях иногда личностный рост может сильно тормозиться. А если человек отчаялся, озлобился, если из-за тяжелой болезни у него нет сил, то личность может и вовсе деградировать»*.

Відлюдненість, самотність, незадіяність у дієве життя, дозвілля, ізоляція від оточення створюють інколи контекст позитивних змін у людині. Приклад з інтерв'ю: йшлося про ностальгію наших емігрантів за кордоном; опитувана зауважила відносно зростаючої глибини комунікації з подругою-емігранткою до Німеччини: *«Можливо, грає роль те, що вона сліпа і нікуди не ходить»*. Можливо, сліпота і пов'язана з нею відлюдненість сприяли нечисленності контактів емігрантки у чужій країні і, таким

чином, зростанню чи збереженню гостроти сприймання старих друзів, актуальності збереження глибини стосунків з тими, хто значив багато до від'їзду. Цитати з інших інтерв'ю: *«Когда я заболел гепатитом и попал в больницу, меня изолировали. А изоляция всегда способствует тому, что начинаешь по-другому воспринимать себя, переосмысливаешь свои жизненные планы...»*, *«Мудреют люди на досуге, когда ситуация неспешки, осмысления»*. Але: у якій мірі і за яких обставин дійсно «мудрішають»? І, мабуть, не самотність чи дозвілля тому єдина причина – є ще щось більш суттєве, це тільки супутнє.

Взагалі багато хто з опитуваних стверджували, що, на їх думку, *будь-яка життєва ситуація сприяє особистісному зростанню: «Все и любые! Всегда! Качество и количество не играет роли!»; «Любые обстоятельства способствуют»; «Все, до единого, жизненные обстоятельства играют определенную роль в личностном развитии. У кого-то эти процессы проходят более динамично, и к довольно раннему возрасту (для меня ранний возраст – 30 лет) (опитувана – молода жінка 27 років) про некоторых людей уже можно сказать: «Вот он/она – Личность, с ярко-выраженным собственным мнением, с разумным взглядом на многие спорные вопросы ... Получается, что этот человек уже прошел первые этапы личностного развития и может на этом остановиться, но чаще бывает ... <он продолжает> двигаться дальше. Из каждого «жизненного урока» он делает выводы, использует все получаемые знания, постоянно анализирует. Второй вариант развития личности – не такой быстрый. В этом случае, человек к 30 годам еще воспринимает себя не взрослым, не опытным, несмотря на большое количество прожитых жизненных обстоятельств. Он так же, как и человек с динамичным развитием, учится, анализирует, делает выводы, но эти этапы/ступени развития удлиняются во времени. Скорее всего, «скорость» в данном случае зависит от ряда факторов – воспитание, свойства ума/накопления знаний, темперамент и др.»*

Простір мовних практик (простір спілкування) як середовище для виникнення і життя дискурсу особистісного розвитку

Життєві події стають чинником особистісного розвитку людини не самі по собі, а завдяки конструктивному осмисленню їх людиною, часто через певний час (приклад з інтерв'ю: *«Сами события – нет, скорее осмысление их, даже через некоторое время»*). Таке подальше осмислення може бути глибоко індивідуальною справою особистості, але часто усвідомлення значення події у житті відбувається завдяки згадуванню і обговоренню її у розмові з іншими, особливо якщо це значущі інші,

авторитетні для людини люди, та ще й не байдужі до її долі. Значення мовленнєвої практики, в яку включено людину, для переосмислення нею свого життя важко переоцінити [4].

Висновки. Проведене дослідження схиляє до загального висновку про те, що безумовної детермінації особистісного розвитку життєвими обставинами нема, і напевно неможливо передбачити, як життєві обставини відобразяться на розвиткові особистості: підштовхнуть її до розвитку чи особистість виявиться ригідною (і стійкою у своїй ригідності!) і проігнорує цей зовнішній вплив. Парадокс проблеми життєвих контекстів особистісного розвитку полягає в тому, що детермінація і є, і її нема: завжди попереду засвоєний суб'єктом на основі і за допомогою даного конкретного контексту смисл.

Список використаних джерел

1. Зарецкая О.А. Ситуативные факторы понимания и интерпретации личного опыта / О.А.Зарецкая // Проблемы психологической герменевтики. Под ред. Н.В.Чепелевой – К.: Издательство Национального педагогического университета им. Н.П.Драгоманова, 2009. – С. 329-354.

2. Зарецкая О.А. Ситуативные факторы понимания и интерпретации личного опыта (к постановке проблемы) / О.А.Зарецкая // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика. За ред. Н.В.Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 2, вип..3. – С. 90-105.

3. Зарецька О.О. Ансамблі ситуативних чинників як складова життєвої ситуації особистості / О.О.Зарецька // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей. - Випуск 22 (25). – Київ, 2009. – С. 70 – 77.

4. Зарецька О.О. Наративні практики особистісного зростання / О.О.Зарецька // Наукові студії із соціальної та політичної психології; [редакційна рада: М.М.Слюсаревський (голова), В.Г.Кремень, С.Д.Максименко та ін.]. – К.: Міленіум, 2012. – Вип. 31 (34). – С. 81-93.

5. Леонтьев А.Н. Формирование личности / А.Н. Леонтьев // Психология личности. Тексты. / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А.Пузырея. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. - С. 150 – 159.

6. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты. / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А.Пузырея. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. - С. 108 – 117.

7. Титаренко Т.М. Развитие личности // Психология личности: Словарь-справочник / Под ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: Рута, 2001. – С. 103.

8. Франкл В. Поиск смысла жизни и логотерапия // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А.Пузырея. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. - С. 118 – 126.

References transliterated

1. Zaretskaya O.A. Situativnye faktory ponimaniya i interpretacii lichnogo opyta / O.A.Zareckaja // Problemy psihologicheskoy germenевtiki. Pod red. N.V.Chepelevoj – K.: Izdatel'stvo Nacional'nogo pedagogicheskogo universiteta im. N.P.Dragomanova, 2009. – S. 329-354.

2. Zaretskaya O.A. Situativnye faktory ponimaniya i interpretacii lichnogo opyta (k postanovke problemy) / O.A.Zareckaja // Aktual'ni problemi psihologii: Psihologichna germenевtika. Za red. N.V.Chepelevoї. – K.: Milenium, 2005. – T. 2, vip..3. – S. 90-105.

3. Zarets'ka O.O. Ansambli sytuatyvnyh chynnykiv yak skladova zhyttjevoi' sytuatsii' osobystosti / O.O.Zarets'ka // Naukovi studii' iz sotsial'noi' ta politychnoi' psihologii'. Zbirnyk statej. - Vypusk 22 (25). – Kyi'v, 2009. – S. 70 – 77.

4. Zarets'ka O.O. Naratyvni praktyky osobystisnogo zrostannja / O.O.Zarets'ka // Naukovi studii' iz sotsial'noi' ta politychnoi' psihologii'; [redaktsijna rada: M.M.Sljusarevs'kyj (golova), V.G.Kremen', S.D.Maksymenko ta in.]. – K.: Milenium, 2012. – Vyp. 31 (34). – S. 81-93.

5. Leont'ev A.N. Formirovanie lichnosti / A.N. Leont'ev // Psihologija lichnosti. Teksty. / Pod red. Ju.B. Gippenrejter, A.A.Puzyreja. – M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 1982. - S. 150 – 159.

6. Maslou A. Samoaktualizacija // Psihologija lichnosti. Teksty. / Pod red. Ju.B. Gippenrejter, A.A.Puzyreja. – M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 1982. - S. 108 – 117.

7. Titarenko T.M. Razvitie lichnosti // Psihologija lichnosti: Slovar'-spravochnik / Pod red. P.P.Gornostaja, T.M.Titarenko. – K.: Ruta, 2001. – S. 103.

8. Frankl V. Poisk smysla zhizni i logoterapija // Psihologija lichnosti. Teksty / Pod red. Ju.B. Gippenrejter, A.A.Puzyreja. – M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 1982. - S. 118 – 126.